

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА»**

вибіркових компонент освітньої програми

третього рівня вищої освіти

**за темою «Історико-правова концепція більшовизму та націонал -
соціалізму»**

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

- 1. Державно-правова ідеологія більшовизму і націонал-комунізму**
- 2. Державно-правові концепції фашизму і націонал-соціалізму.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

Текст лекції:

1. Державно-правова ідеологія більшовизму і націонал-комунізму

Ідеологія марксизму, що була покладена в основу програми партії більшовиків після її утворення в 1903 році, в Україні мала багато прихильників.

Одним з перших популяризаторів марксизму в Україні були професор Київського університету Микола Іванович Зібер (1844—1888) та Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891).

На межі XIX—XX ст. в Україні на основі ідеї К. Маркса про соціальну справедливість формується соціалістичний рух, виникає низка партій соціалістичного спрямування. Активна діяльність українських соціалістів припадає на період 1905—1920 рр., ціннісною орієнтацією яких було без-класове суспільство соціальної справедливості.

За своїм змістом соціалістичний рух в Україні цього періоду мав національний характер. Головним завданням соціалісти вважали захист як соціальних, так і національних прав українців, звільнення від національного гноблення. «Відродження української нації в національній сфері, зазначав прибічник марксизму В. Винниченко, йшло і йтиме в гармонії з соціальним визволенням... з усіх режимів, які можуть бути на Україні, найповніше може забезпечити національне відродження нашого народу режим національно - української радянської соціалістичної влади».

Після Жовтневої революції 1917 р. частина соціалістів перейняла більшовицьку орієнтацію, ввійшовши до складу Російської соціал-демократичної партії більшовиків, яка в 1918 р. була перейменована в Російську, а згодом Всеросійську комуністичну партію більшовиків. Місцеві більшовицькі групи на Україні були об'єднані в єдину організацію в 1918 р., хоча Комуністична партія (більшовиків) України була підпорядкована Центральному комітету партії в Москві.

У процесі розвитку в комуністичному русі України, і особливо після утворення в грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік, сформувалися два напрями. До першого входили прорадянські налаштовані більшовики українського походження та діячі цієї партії, направлені в Україну Москвою для встановлення радянської влади; другий, націонал-комуністичний, напрям склали в основному колишні члени українських партій соціалістичного спрямування. Представники цього напрямку, захищаючи національні права українського пролетаря, ...почали переходити в опозицію до радянської влади.

Найбільш помітними поміж інших представниками першого напрямку були Г. Петровський, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар, які, обіймаючи відповідальні посади в керівних органах радянської влади та комуністичної партії України, здійснювали розвиток державно-правової ідеології більшовизму та її реалізацію в соціальну практику.

Апологетом більшовицької державно-правової доктрини і одним з основних розробників тактики її втілення в життя був більшовик зі стажем, голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. Петровський. У своїх численних виступах і статтях він розвивав теорію засновника більшовицького

руху В. Леніна щодо диктатури пролетаріату та радянської форми державності, заснованої на засадах федерації і жорсткої централізації влади. «Союз Соціалістичних Радянських республік, — зазначав він, — найбільш розумна форма дальшого розвитку відносин цих республік, що забезпечує гармонійне поєднання інтересів усіх областей і наймогутніший опір міжнародним капіталістичним відносинам».

Економічною основою такої держави має бути скасування приватної форми власності, націоналізація промисловості, розвиток колгоспного руху та колективізація сільського господарства, формування нової соціалістичної фінансово-бюджетної системи.

Значну увагу у своєму вченні Г.Петровський приділяв питанням мілітаризації Радянської держави, виступав за неприпустимість опозиційних тенденцій в комуністичному русі України, виправдовував більшовицький терор. Найвищим законом вважав перемогу революції, чому повинна підпорядковуватись діяльність всіх органів держави і свідомих комуністів-більшовиків.

Вважав, що тільки в умовах радянської державності створюється можливість вирішення національного питання і всебічного розвитку культури, а «пролетаріат є перший носій соціалістичної культури».

Ідею В. І. Леніна про соціалістичну державу та можливість її побудови в «одній, окремо взятій країні» пропагував у своєму вченні П. Постишев, секретар Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. «Сила партії, — зазначав він, — у революційній теорії Маркса—Енгельса—Леніна, які є компасом у боротьбі партії Комуністичного Інтернаціоналу за будівництво і побудову соціалізму в СРСР, за перемогу міжнародної пролетарської революції... в її непримиримості щодо всіх, хто робить замах на її ленінський прапор, на її єдність, на її залізну дисципліну».

Розвиваючи вчення своїх ідейних натхненників П. П. Постишев схвалював і підтримував жорстке придушення опозиції, «капітулянтської лінії зриву соціалістичного будівництва», «червоний терор», закликаючи партійних функціонерів активізувати цю «діяльність». «Одним з проявів класової боротьби в нашій державі, — зазначав він, — є шкідництво. Ми багатьох шкідників виявили, посадили і розстріляли. Але це не означає, що ми шкідництво повністю викорчували», тому кожен повинен сигналізувати про відомі йому факти таких дій.

У виступах і статтях П. П. Постишев виклав своє бачення сутності та шляхів побудови «могутньої індустріальної держави, заснованої на новому типі суспільних відносин», умовою чого повинні бути: викоренення куркульства, колективізація сільського господарства у вигляді створення колективних господарств (колгоспів), радянських господарств (радгоспів), артілей, «розширення матеріальної бази соціалістичного будівництва, подальший ріст індустріальної могутності СРСР, ... побудова фундаменту соціалістичної економіки...». Зазначені завдання в галузі сільського господарства та промисловості повинні сформуватись «перевихованням колгоспників, в яких ще сильні настрої дрібного господаря-власника», вихованням пролетаріату,

«посиленням Впливу партії на робітничі та широкі трудові маси, з точки зору укріплення керівництва ними в боротьбі за соціалізм», також озброєння їх «революційною теорією марксизму- лєнінізму».

Особливим напрямом виховної роботи повинно бути формування радянського патріотизму, який «об'єднує в Одну дружну сім'ю будівників соціалізму, росіян і грузинів, українців і поляків, білорусів і бурят-монголів, вірменів, татар, трудящих усієї нашої великої Батьківщини з її багато-мільйонним населенням», «об'єднує в єдину сім'ю робітників і широкі трудові маси всього світу, для яких Країна Рад — це єдина батьківщина, для яких СРСР — це маяк боротьби за повалення влади буржуазії у всьому світі». Водночас для підвищення результативності заходів щодо побудови «держави нового типу» П.Постишев закликав організовувати серед робітників і селян рух «соціалістичного змагання» та «ударництва», які слід розглядати як найбільш ефективні «важелі в справі революціонізування міжнародного пролетаріату і широких трудових мас», а також зважати на «зв'язок між соціалістичним будівництвом і перспективами світової соціалістичної революції».

У майбутній державі після «завершення технічної реконструкції всього народного господарства» буде ліквідована різниця між розумовою і фізичною працею, село за рівнем і умовами життя зрівняється з містом.

Завдяки наполегливій виховній роботі буде досягнутий більш високий рівень радянської людини, яка буде фізично здоровою, всебічно розвиненою особистістю з широким колом інтересів, творчих здібностей; це буде людина високого рівня культури, не тільки її споживач, а й безпосередній творець; людина, яка не знає протилежності між розумовою і фізичною працею, яка є борцем за повну перемогу комунізму в усьому світі.

Репродукування державно-правового вчення В. Леніна та обґрунтування тактики реалізації більшовицького суспільного ідеалу в життя здійснював «...один з будівників Української Радянської держави і Комуністичної партії України С.Косіор. Генеральний секретар, а потім перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України з 1928 по 1938 роки.

У своїх виступах і статтях С. Косіор ідейно надихав численний кадровий апарат партії більшовиків та органів радянської влади на реалізацію плану побудови «соціалістичної» держави, основними напрямками якого були: індустріалізація промислового виробництва; колективізація сільського господарства; «культурна революція».

Питання індустріалізації, на його думку, яка повторювала вчення Й. Сталіна, слід було вирішувати за умови випереджувального розвитку важкої індустрії, машинного будівництва, механізації інших виробничих сфер. Головною силою здійснення індустріалізації С. В. Косіор, як й інші партійні керівники, вважав робітничий клас, пролетаріат, який «разом із партією, разом із профспілками повинен наполегливо працювати над тим, щоб по щаблях соціалістичного будівництва ми піднімалися все вище і вище».

Колективізацію сільського господарства цей партійний керівник України називав «славним шляхом», ідучи яким можна здійснити «соціалістичну

перебудову» на селі.

У цьому плані він висунув гасло, щоб «з дрібновласницьких сіл створити вогнища колективізації», створювати «суспільні господарства» — радгоспи і колективні господарства, виділяючи «максимальну кількість засобів, коштів, щоб стимулювати, заохочувати саме розвиток колективізації, розвиток великого суспільного землеробства.

У процесі соціальної колективізації на селі необхідно вести жорстоку боротьбу зі знищення куркулів як класу, Організувати рух із розкуркулювання, від куркулів треба негайно відбирати засоби виробництва, землю та все майно, що становлять основу економічного впливу куркульства».

Під час культурної революції, як складової державного будівництва, передбачалось подолання неписьменності шляхом запровадження загальнообов'язкової початкової освіти, формувати кваліфіковані наукові кадри з середовища одно партійців, «робітничо-селянську інтелігенцію», «радянських спеціалістів», розвивати науку. Водночас у більшовицькому державно-правовому вченні, що розвивалось С. В. Косіором, передбачалось розширення «соціалістичного сектору торгівлі», замінити приватну торгівлю кооперацією, здійснювати керівництво ринком.

Одним із провідних аспектів учення С. В. Косіора було обґрунтування тези, що будівництво соціалізму відбувається в умовах загострення класової боротьби. «Ті, хто вимагає будівництва соціалізму без класової боротьби, без її загострення, ті фактично ставлять питання про відмову від класової боротьби, про угоду з куркулем... відмову від будівництва соціалізму. Ось чому ми якнайрішучіше повинні відхилити, засудити ці найшкідливіші антиленінські теорії...».

Зазначене слугувало виправданням репресій і фізичного знищення опонентів, які здійснювались більшовицьким режимом в кінці двадцятих — та тридцятих роках минулого століття.

Такі само погляди щодо сутності державно-правових явищ були притаманні В. Чубарю, голові Ради Народних комісарів України, який разом з Г. Петровським, П. Постишевим, С. Косіором та іншими переконаними більшовиками опікувався проблемами будівництва «демократичної соціалістичної держави», виправдовував «червоний терор» та голодомор в Україні 1933 року. В цьому плані судову владу В. Чубар розглядав як орган диктатури пролетаріату, який не повинен бути осторонь класової боротьби, а разом з прокуратурою «допоможе урядові провадити політику, яку спрямовано на зміцнення диктатури пролетаріату, яку скеровано на добробут трудящих, на усунення глитаїв, непманів і всіх ворожих нам елементів». Він обстоював ідею про централізацію прокурорських органів і судової системи, застерігав працівників цих установ не «притуляти в собі почуття відповідальності перед центром... Вказівки, які давала партія, які давав уряд, і статuti, на яких базується робота керівництва судовими установами, треба виконувати».

Поміж інших функцій цих юридичних установ, на думку В. Я. Чубаря, їх робітниками повинна здійснюватись роз'яснювальна робота щодо конкретних справ, щоб робітники і селяни не ставились помилково до них. Йшлося, в

першу чергу, про справи у яких особи звинувачувались в антисоціалістичній діяльності.

В умовах класової боротьби, стверджував він, необхідно вживати заходів, які застосовувались з «часів перших років існування Радянської влади, коли Ревтрибунал і ЧК розправлялися з контрреволюцією». З ідейних позицій більшовицької партії прокурорські Працівники і судді повинні розуміти сутність «революційної законності» і тлумачити закони так, «щоб не було лише формальної революційної законності, щоб не було такого явища, коли закони тлумачаться по-різному, ...щоб нашкодити Радянській владі...».

Революційну законність, зазначав Б. Я. Чубар, треба переводити таким способом, щоб цілком ясний був кожний пункт, кожний закон у бік зміцнення Радянської влади.

У разі, якщо закон чи його окрема норма дає змогу тлумачити їх не на користь держави, прокурори чи судді повинні внести відповідні пропозиції щодо зміни «цього артикулу або цілого закону».

Біля витоків другого, націонал-комуністичного, напряму стояв Микола Олексійович Скрипник (1872—1933), один з організаторів Комуністичної партії України.

З часу встановлення в Україні більшовицького режиму М. О. Скрипник обіймав посади голови уряду, народного комісара внутрішніх справ, юстиції, Генерального прокурора України тощо. Своє бачення стану та перспектив державно-правового будівництва він виклав у «Начерку історії пролетарської революції», низці статей і промов. Опікувався питаннями національної політики. Обіймаючи посаду наркома освіти України в 1927—1933 рр., ініціював вивчення національного питання в навчальних закладах.

У промові на XI з'їзді РКП(б) М. Скрипник, полемізуючи зі своїми опонентами, обстоював ідею, що країна є самостійною в межах радянської держави. «Ми даємо можливість трудящим у нас, — зазначав він, — на радянській території, повністю розвивати всі свої здібності і, незалежно від національності, задовольняти їхні національні потреби».

Відкидаючи гасло «єдиної неподільності Росії», М. О. Скрипник зазначав, що питання майбутнього України «...цілком визначене... як і щодо інших радянських республік. Тому... тенденція до ліквідації тої державності робітників і селян, здобутої силою робітників і селян цієї країни», не має перспектив. «Нова вільна робітничо-селянська Росія, — зазначив він, — це є нашим шляхом».

М. О. Скрипник закликав Центральний комітет комуністичної партії більшовиків у цьому питанні «...провадити тверду, певну лінію», щоб зірвати намагання деяких елементів, які працюють у владних органах і мають на меті обмежити суверенітет інших народів, що увійшли до радянської держави.

Торкаючись у широкому плані питання про відносини розвинених і відсталих країн, він зазначав, «...що лише радянська влада, влада пролетаріату й селянства, може розв'язувати ці питання».

Причому «...партія тримається тої самої лінії, себто партія залишається представником звільнення всіх трудящих мас по всій земній кулі, вона є

іскрою, що її кидають у пороховий лъох сходу, всіх колоніальних країн».

Значну увагу М. О. Скрипник приділяв питанням теорії і практики приведення позитивного законодавства у відповідність до постулатів більшовицької ідеології, створення системи законів, у яких мало б місце «об'єднання принципів революції з принципами законності».

Причому законність він розумів як «підпорядкованість існуючим формам революційного життя, введення життя у певні рамки законів, утворених революцією».

Право, що створювалось партією більшовиків, залишало поза увагою інтереси особи, натомість гарантуючи інтереси держави і партії, що прийшла до влади.

Ідея революційної законності, за вченням М. Скрипника, повинна бути вкорінена у «свідомість кожного радянського робітника», який повинен усвідомлювати, «що він є агент Радянської влади, захищає інтереси робітничого класу і селянства й повинен підлягати законам влади робітників. Водночас, залишаючись на позиціях воєнничого більшовизму, М. Скрипник зазначав, що заходи зміцнення революційної законності не мають на меті обмежити диктатуру пролетаріату. Революційні закони повинні забезпечити революційний порядок.

У кримінальному кодексі, в якому втілювалась політика держави, за вченням М.Скрипника, узагальнювалась вся попередня судова практика від часів Жовтневого перевороту.

Головним принципом права і кримінальної політики, за його твердженням, була «революційна правосвідомість», а джерелами кримінального права, що слугували основою розробки кримінального кодексу, були численні вирoki й постанови різних судових установ, постанови окремих Рад, численні окремі законодавчі новели.

Кримінальна політика, за вченням М. Скрипника, — це сукупність заходів і дій, за допомогою яких клас, що утримує владу в державі, здійснює свою владу, забезпечує її збереження.

Водночас, на його думку, в кримінальному законодавстві союзних республік, що увійшли до складу Радянського Союзу повинні враховуватись побутові, культурні, національні та інші умови життя. «Тому при об'єднанні Радянських республік в єдиний союз суд і кримінальне право природно повинні були залишитись органами самостійними, що організовуються кожною республікою самостійно».

Причому «радянське кримінальне право повинне мати характер суспільний, соціальний, антиіндивідуалістичний, в протилежність кримінальному праву буржуазному, яке побудоване на властивих буржуазному суспільству засадах індивідуалізму».

Опозиційними щодо офіційної державно-правової доктрини були погляди українського письменника, члена комуністичної партії більшовиків Миколи Хвильового (1893—1933). Його творчість пронизана ідеєю незалежної Української держави, підвищенням її ролі в розвитку цивілізацій.

«І самостійна Україна, — писав М. Хвильовий, — не тому що цього хочемо

ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна і непоборна воля історичних законів... коли якась нація... виявляє свою волю протягом віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого — вносять елемент хаосу в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самостійність порожнім псевдомарксизмом, означає не розуміти, що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде його природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав».

У цьому плані одним з головних аспектів його вчення, викладеного в памфлетах «Камо грядеши», «Україна чи Малоросія?» та інших, була відмова від орієнтації в державному і культурному будівництві на Росію.

Пропагуючи цю ідею, М. Хвильовий зазначав, що українська культура в своєму розвитку повинна бути орієнтованою на західноєвропейську, а її творцями мають бути не робітники і селяни в своїй масі, як це визначалось у більшовицькому вченні, а їх талановиті представники. Це важливо ще й тому, що «українська інтелігенція відчуває що в масі вона не здібна побороти в собі рабську природу, яка північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній».

Він закликав раз і назавжди покінчити «з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру», відмовившись водночас від «зоологічного націоналізму». Треба бути послідовним, звертався він до своїх однопартійців, або ми визнаємо національне відродження, або ні».

М. Хвильовий офіційною владою Радянського Союзу визнавався виразником і представником українського націоналізму й шовінізму в лавах КП(б)У. У 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У «націоналістичний ухил хвильовизму» був засуджений. Письменнику інкримінувались орієнтація культурного розвитку на Європу; розробка теорії боротьби двох культур в її українській шовіністичній модифікації (в протилежність великодержавній російській); захист і обґрунтування теорії капіталістичного відродження нації; блокування з українськими буржуазно-націоналістичними елементами (неокласиками); нерозуміння ролі пролетаріату як активного чинника і активного керівника і творчого учасника в культурному будівництві на Україні; пропаганда теорії азіатського ренесансу, теорії циклічності Шпенглера, згідно з якою на долю України випадає месіанська роль очолити цей «азіатський ренесанс»; проповідь українського фашизму.

Націонал-комуністичні державницькі погляди сповідували Василь Шахрай, Олександр Шумський, Антін Крушельницький та інші.

Для націонал-комунізму було характерним усвідомлення невідповідності між ідеальною та практичною більшовицькою програмою державно-правового будівництва; розуміння відмінності між сутністю більшовизму та ідеєю соціалізму; визнання реальності факту міжнаціональної боротьби, в тому числі між пролетаріатом; формування нового соціального ідеалу, сутністю якого є ідея національного соціуму, що внутрішньо організований за законами соціальної справедливості основній нормі, а не якимсь зовнішнім силам чи

інститутам, таким як Бог чи держава, будується вся система права, у якій одні правові норми впливають з інших. Зокрема, з основної норми впливає конституція, з якої, своєю чергою, впливають закони та інші нормативні акти. На останній сходинці системи права знаходяться індивідуальні норми, створювані судовими та управлінськими органами відповідно до правових ситуацій, що виникають. Схвалюючи принцип судового прецеденту, Г. Кельзен зазначав, що завдяки цьому право перебуває в постійному розвитку та стає досконалішим, індивідуалізованим.

Із цих же позицій підходив Г. Кельзен до будови теорії держави, яку він розглядав як урегульовану, упорядковану нормативну систему примусу, систему відносин, де воля одних є мотивом поведінки для інших. Держава в його уявленні — це уособлення правопорядку, нормативний примусовий порядок людських відносин панування й підкорення.

2. Державно-правові концепції фашизму і націонал-соціалізму

Фашизм (від італ. *fascismo* — об'єднання, союз) — політична течія антидемократичного, шовіністично-расистського спрямування, сформувався в Західній Європі в умовах політичної, економічної і соціальної криз після Першої світової війни, а також протистояння провідних державно-правових ідеологій ліберального демократизму, консерватизму, комунізму, соціалізму і націоналізму.

Суспільна деморалізація та соціальні стреси, викликані війною, стійкі традиції німецького націоналізму, загостреного поразкою у війні, а також відверте неприйняття певними верствами населення республікансько-демократичного устрою за Конституцією Німеччини 1919 р. і переоцінка можливостей централізованої влади як умови відродження сильної національної держави сприяли активному репродукуванню в суспільній свідомості ідей фашизму.

Еклектично зібравши в одну систему державно-правові ідеї, сповідувані різними верствами населення, ідеологи фашизму об'єднали «селян і великих землевласників, дрібних крамарів й крупних промисловців, конторських службовців.

Фашистам, зазначав один із засновників цієї ідеології Б. Муссоліні, стає мужності поквитатися з усіма традиційними політичними теоріями, вони — аристократи і демократи, революціонери і реакціонери, пролетарі й антипролетарі, пацифісти й антипацифісти. Досить мати єдину відправну точку — націю. Все інше — очевидне.

Перше політичне утворення цього спрямування союз борців, звідси й назва фашизму з'явилося у березні 1919 р. в Італії, на базі якого 7 листопада 1921 р. Беніто Муссоліні (1883—1945) створив Національну фашистську партію.

Очоливши в 1922 р. уряд Італії, Б. Муссоліні запровадив у державі тоталітарний фашистський режим. Одночасно на початку 1919 р. фашистська партія виникла в Німеччині. В 1920 р. вона отримала назву націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, яку в 1921 р. очолив Адольф Гітлер (Адольф Шикльгрубер, 1889—1945).

У 1933 р. він став рейхсканцлером, а через рік, об'єднавши цю посаду з

посадою президента, запровадив у Німеччині фашистський режим з ознаками крайнього націоналізму і расизму.

Згодом такий режим був встановлений в Іспанії, а в роки Другої світової війни — в Румунії, Словаччині, Угорщині та Хорватії.

Ідеологами італійського фашизму були Джованні Джентіле (1875-1944), Альфредо Рокко (1875—1935), а також Беніто Муссоліні.

Концепція фашизму викладена Д. Джентіле в роботі «Гене́за та структура суспільства» та інших працях. Мислитель був симпатиком монархії, піддавав критиці парламентську форму правління, виправдовував насилля в діяльності держави, стверджував, що воно має революційний, прогресивний характер.

За допомогою сили держава, побудована на засадах фашизму, ефективно здійснює суспільні реформи, змінює недосконалий тип слабкої держави, стає сильною. Така держава стоїть над законом. За своїм змістом вона є національною, корпоративною державою, в ній поєднуються риси суто держави та синдикатів. Вона підтримує релігію і сприяє розвитку самоврядування «правдивого виробника», формує згідно з принципами загальноновизнаної ідеології фашизму ціннісно-орієнтаційну і правову системи, згідно з якими здійснює виховання своїх громадян.

Принципам індивідуалізму ліберальної держави Д. Джентіле протиставляв особливий тип колективізму, в межах якого людина може реалізовувати свободу. Важливе місце в суспільстві повинен посідати «авторитет», завданням якого є впорядкування свобод людей, індивідуальних і колективних інтересів.

Способом існування нації вважав фашизм Альфредо Рокко, який, обіймаючи свого часу посади голови парламенту та міністра юстиції Італії, а потім ректора Римського університету, доклав чимало зусиль як для розробки доктрини фашизму, так і для формування правової системи режиму.

У своїй промові «Історична гене́за фашизму» він стверджував, що фашизм має глибокі історичні корені, його засади були закладені ще в часи Стародавнього Риму в формі державної ієрархії та дисципліни. Така форма організації суспільства є прогресивною і навпаки, індивідуалізм, який мав місце в деяких суспільствах, призвів до їх загибелі.

А. Рокко старанно доказував, що Італія є духовною наступницею Римської імперії, а демократія — це кульмінація занепаду і анархії, які почалися з падінням Риму.

Втілення в соціальну практику суспільного ідеалу фашизму А. Рокко розглядав як революцію, що здійснюється «згори», направлена на злам ліберально-демократичної державності, встановлення «прогресивного» авторитаризму, зміну менталітету і розуміння сутності держави в суспільній свідомості.

Ідеальна фашистська держава, в уяві цього мислителя, очолюється главою держави — представником династії з надзвичайно широкими повноваженнями, встановленими законами. Суспільство має будуватись на принципах корпорації і синдикалізму.

У синдикати об'єднуються відповідно робітники, власники, а корпорації є

інтегративними державними інститутами, які об'єднують зазначені синдикати у виробничі галузі: Індустріальну, аграрну тощо.

Завдяки цьому забезпечується єдність суспільства, до нього належать всі: кожен клас і кожен інтерес має працювати разом в інтересах нації.

Проблема організації соціальних груп (тобто синдикалізму), зазначав А. Рокко, пояснюючи принципи фашизму як націоналістичної форми соціалізму, — аж ніяк не була пов'язана з рухом, що мав би зруйнувати капіталістичну економіку, засновану на приватній організації виробництва, замінивши її соціалістичною економікою, що базується на общинній організації виробництва.

Фашизм бачив необхідність ізолювання синдикального феномена від соціалізму, що ускладнював його всіма антинаціональними, інтернаціональними, пацифістськими, гуманістичними, бунтарськими ідеологіями своєї політичної доктрини, що не має нічого спільного з синдикальною організацією. Фашизм, створюючи націонал-синдикалізм, на-дихався виключно патріотичним почуттям і національною солідарністю.

Концепція фашистської держави та політичної системи ідеологічно заангажованого суспільства викладена Б. Муссоліні в статті «Доктрина фашизму».

Основою націоналізму, писав він, є концепція держави, її характер, обов'язок. Фашизм розглядає державу як абсолют, у порівнянні з яким всі індивіди або групи є відносними і повинні розглядатися тільки стосовно держави.

Фашистська держава є втіленою волею до влади і управління. Всі інші державно-правові теорії — лібералізму, соціалізму, марксизму — є недосконалими.

У цьому плані, за твердженням Б. Муссоліні, фашизм є вченням, яке найкращим способом пристосоване репрезентувати інтереси, намагання і сподівання народу Італії, який довгий час принижувався і пригноблювався. Антиіндивідуалістична фашистська концепція життя підкреслює значення держави і сприймає індивідуальне настільки, наскільки його інтереси співпадають з інтересами держави, яка уособлює совість і універсальну волю людини як історичної сутності. Фашизм протистоїть класичному лібералізму, який заперечував державу задля інтересів індивіда, він підкреслює права держави як виразника дійсної сутності індивіда.

Свобода індивіда, на думку Б. Муссоліні, — це надумана і нереальна категорія, видумана лібералізмом. Єдиною свободою, яка має цінність, є свобода Держави й індивіда в Державі. Фашистська концепція держави всеохоплююча. Поза державою не існує ні людських, ні духовних цінностей. Фашизм є тоталітарним, а його держава є синтезом, об'єднанням, яке вбирає всі цінності, — пояснює, розвиває і надає наснаги всьому життю народу. Поза державою нема індивідів або груп (політичних партій, культурних об'єднань, економічних союзів, соціальних класів).

Держава створює право на національну незалежність. Нація, виражена в державі, є живим, етичним буттям настільки, наскільки вона прогресивна.

Таким чином, робить він висновок, держава — не тільки авторитет, який управляє і надає законну форму і духовну цінність індивідуальним волям, а також влада, завдяки якій до їх волі ставляться з повагою за кордоном.

Держава ототожнює себе з волею людини, розвиток якої не може бути зупинений ніякими перепонами і яка шляхом самоствердження демонструє свою власну безмежність.

У зазначеній статті Б. Муссоліні обґрунтовує тоталітарний аспект фашистської держави, зазначає, що фашизм є не тільки законодавцем і засновником інститутів, а водночас вихователем і покровителем духовного життя. Об'єктом його впливу є не тільки форми життя, а також їх зміст — людина, її характер і віра. Для досягнення цієї мети фашизм запроваджує дисципліну і використовує авторитет, входячи в душу, здійснює беззаперечне владарювання. Тому він обрав своєю емблемою символ єдності, сили і справедливості. З таких само позицій обґрунтовує агресивну зовнішню політику, застосування сили щодо інших народів.

Війна — єдине, що піднімає на вищий щабель всю людську енергію і підкреслює шляхетність людей, які мають мужність її зустріти. Дух антипацифізму вноситься фашизмом навіть в індивідуальне життя, тому фашист розглядає життя як обов'язок, боротьбу і завоювання.

Досягнення обраного фашистами ідеалу, робив підсумок Б. Муссоліні, вимагає дисципліни, усвідомленого почуття обов'язку і готовності до пожертви. Цим він пояснював практику функціонування політичного режиму, необхідність жорстоких засобів управління і примусу, які повинні застосовуватись до тих, «хто буде протистояти цьому спонтанному і неминучому руху Італії в XX ст. або зробить спробу йому чинити спротив нагадуванням зношеної ідеології XIX ст., ідеології, відкинутої всюди, де вистачило мудрості розпочати великий експеримент суспільної і політичної трансформації, оскільки ще ніколи не була такою гострою потреба нації у владі, в управлінні, в порядку».

Детальне з'ясування генези та сутності державно-правових доктрин італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму дає підстави стверджувати, що принципової різниці між ними немає.

Крайній німецький націоналізм (шовінізм) пристосував до своїх цілей відомі широкому загалу соціалістичні гасла і фразеологію, щоб «нейтралізувати і стерилізувати політичний вплив профспілок... Націонал-соціалізм якнайкраще відповідав інтересам дрібної буржуазії — крамарів і службовців, — яка найбільше потерпала від інфляції і депресії...» і жахалася перспектив, що їй пророкував марксизм. Водночас «... крупний промисловець і капіталіст міг сподіватися, що в новому поєднанні націоналізм візьме курс на розрив із соціалізмом». Щоправда національні ідеї в Німеччині мали більш стійкі традиції, ніж в Італії.

Окремі аспекти націоналізму мали місце у вченні Йогана Готліба Фіхте (1762—1814). У відомих «Промовах до німецької нації», в яких він «... абсолютизував свої патріотичні почуття любові до німецької нації, проголосив її месією і рятівником сучасної культури людства, віщував «розквіт німецької ери в історії».

«... Тільки первинний німець, зазначав він, а не закріплена в путах свавільних приписів людина, дійсно належить до народу і має право покладатися на нього і тільки він здатний на справжню й розважену любов до своєї нації». Не дивлячись на всі негаразди, що спіткали німців, «... завдяки волі вони залишились німцями, завдяки їй змогли далі самотійно, своїм розумом, за своїми споконвічними звичаями залагоджувати свої справи і так само завдяки їй — досягти поступу в світі та передати ту самотійність у спадщину нащадкам... справжній німець хоче жити лише на те, щоб бути й лишитися німцем та щоб виховати німцями своїх нащадків.

За твердженням Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770—1831), носієм державної ідеї в Європі були лише німці. Обожнюючи державу, він проповідував ідею, що її громадяни повинні виконувати перш за все її волю, нести загальнодержавні інтереси, а війни, що веде держава — направлені на оздоровлення нації.

Водночас у Німеччині почали з'являтися праці, змістом яких був відвертий націоналізм, що пропагував ідею пангерманізму, об'єднання всіх етнічних німців із займаними ними територіями в одну державу. Зокрема, в роботі Ернста Арндта (1769—1860) «Німеччина і Європа» викладалась ідея створення такої держави в межах від Рейну до Балтики.

Теоретичним підґрунтям німецького націонал-соціалізму було вчення Освальда Шпенглера (1880—1936), викладене в роботі «Прусацтво і соціалізм». За його твердженням, національний дух німців і соціалізм — одне й те саме. Особливістю пруського соціалізму є реалізація принципу чиновництва, згідно з яким кожен член народної спільноти набуває статусу чиновника і знаходиться на державній службі.

Управління суспільними сферами здійснюється владними органами за умови жорсткої дисципліни, чіткої ієрархії і субординації.

Поміж всіх соціальних верств суспільства лише аристократія і селянство зберігають здорову волю до влади, є рушійними силами історії, вони повинні підкорити робітничий клас і позбавити його можливості об'єднуватися в профспілки.

Основою господарювання є приватна власність, але відносини виробництва і розподілу повністю регулюються державою. Англійська модель суспільного устрою, в якій ринок керує державою, О. Шпенглер засуджує.

Історія людської цивілізації, за його вченням, — це літопис боротьби Європейської та азійської культур, протистояння «білої» та «кольорової» рас. У таких умовах призначенням Німеччини є захист європейської культури від азійської та утворення на чолі з нею континентальної імперії.

Визнання етнічного аспекту вирішальним чинником суспільного прогресу у поєднанні з ідеєю зверхності німецької нації поміж іншими націями і народами пропагував представник соціального дарвінізму Хьюстон С. Чемберлен (1855—1927). Він переносив біологічні закони боротьби за існування безпосередньо на відносини між націями, народами і державами і пропагував ідеї про природну нерівність рас, їх поділ на «повноцінні» і «неповноцінні».

«Війна всіх з усіма» в суспільстві сприяє виживанню кращих і сильніших,

біологічно повноцінних індивідів, які утворюють провідні верстви суспільства.

Так само боротьба «благородних» рас із «неповноцінними» є, за твердженням Х. С. Чемберлена, позитивним явищем.

У концентрованому вигляді державно-правова доктрина німецького фашизму була викладена в роботі Адольфа Гітлера «Моя боротьба», а також у програмі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії.

У зазначеній роботі падіння другого німецького рейху пояснювалось неспроможністю оцінити важливість раси. В ній стверджувалось, що соціальний прогрес — це боротьба за виживання, в процесі якої перемагає сильніший, а слабкий — гине.

Ця боротьба починається всередині раси, результатом її є формування еліти. Ще одним проявом такої боротьби є боротьба між расами і культурами. Всі раси у цьому вченні поділяються на культуротворчу (арійську); культураносні, які сприймають і адаптують цю культуру; третьою расою є культуроруйнівна — це євреї. Арійська раса потребує постійної праці і обслуговування з боку інших рас («допоміжних»).

Суспільний ідеал націонал-соціалізму був пронизаний антисемітизмом, який використовувався для того, щоб «...об'єднати різні ненависті, страхи, образи й класові протиріччя у страх перед єдиним реальним ворогом». Страх перед комунізмом перетворився на страх перед єврейським марксизмом; обурення проти підприємців стало ненавистю до єврейського капіталізму; національна небезпека — єврейською змовою на світове панування; економічна небезпека — ненавистю до єврейського контролю над крупним капіталом. Те, що всі ці безпідставні твердження про єврейське панування були перебільшеними, не мало жодного значення».

Провідним аспектом націонал-соціалістичної державно-правової доктрини була теорія життєвого простору, яка обґрунтовувала плани розширення німецької держави в Центральній та Східній Європі.

Головною помилкою другого рейху, зазначав А. Гітлер у роботі «Моя боротьба», була орієнтація на розвиток промисловості і торгівлю, замість вирішення питання про розширення території, не враховувалось, що німці природжені вожді і правителі, а держави - це організми, стосунки між якими визначаються природним добром. Та держава, що не реалізує своє право на розширення, — є загниваючою, слабкою.

Ніякі міжнародні договори і право не можуть стримати сили народу і природний процес розширення держави. Інтегративним чинником суспільства і виразником його інтересів, за доктриною націонал-соціалізму, є тоталітарна політична влада, яка здійснює управління і контроль за всіма суспільними сферами.

Очолює владну вертикаль фюрер, який персоніфікує волю народу і є виразником духу народу. Влада його є надзаконною, джерелом права є сам фюрер, лише він наділений правом визначати, що є правовим і що — неправовим.

Складовими політичної системи суспільства розглядалися лише націонал-соціалістична німецька робітничка партія, держава в особі її апарату, а також

народ — німці, які об'єднані в непартійні та недержавні структури. Причому партія визнавалась провідним елементом політичної системи, оскільки об'єднувала найкращих представників нації — еліту, керівників держави та її установ. Вона визнавалась носієм німецької державності і такою, що нерозривно зв'язана з державою, а керівництво партії — з урядом.

Партійно-державна влада, відповідно до ідеалу націонал-соціалізму, формувалась за принципом: рішення — зверху вниз; відповідальність — знизу вгору.

У «матеріальній правовій державі», що створювалась нацистами, відсутні «ілюзорна демократія», індивідуалізм та інші недоліки «лінивої держави». Вона формується на расовій основі, структурована за суспільними верствами, які працюють задля задоволення інтересів усієї нації.

Такий правовий стан, як громадянство в державі, відсутній, всі німці є підданими і мають виконувати свій обов'язок служіння державі.

Державно-правова доктрина німецького фашизму і соціал-демократії відкидала «нормативну юриспруденцію», «суб'єктивне право», «правоздатність» та інші правові категорії ціннісно-правової системи цивілізації. Йшлося лише про обов'язки підданих, а не їх права.

Правоутворюючим чинником, вихідними аспектами права визнавалась раса, національний дух. Стверджувалось, що право обумовлено расою, є її продуктом, за своєю суттю воно є те, що арійці визначають як «право». Носіями права можуть бути лише суб'єкти, які належать до цієї раси, народної спільності. Злочином вважалось діяння, яке карається згідно зі здоровим глуздом народу.